

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ

TÜRK-İSLAM DÜŞÜNCE TARİHİNDE ERZURUM

Sempozyumu

26-28 HAZİRAN 2006

BİLDİRİLER

I. CİLT

Erzurum 2007

Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
TÜRK-İSLAM DÜŞÜNCE TARİHİNDE ERZURUM Sempozyumu

ÖMER NASUHI BİLMEN'İN "YENİ İLM-İ KELÂM" ANLAYIŞI

Prof. Dr. Ramazan ALTINTAŞ*

Ömer Nasuhi Bilmen, 1883'te Erzurum'un Salasor köyünde doğar. İlk tahsiline Ahmediye medresesi müderrisi ve nakibu'l-eşraf kaymakamı olan Abdürrezzak İlmî Efendi ile Erzurum müftüsü müderris Hüseyin Haki hocalardan okuyarak başlar. 1908 yılında İstanbul'a gelir ve Fatih medresesine yerleşir. Fatih dersiamlarından Tokatlı Şakir Efendi'nin derslerine devam eder. Ondan 1909 yılında icâzet alır. Medresetü'l-Kuzât'ta hukuk tahsili yapar. 1913 yılında bu medreseyi birincilikle bitirerek mezun olur ve ruus imtihanını kazanarak Fatih dersiamları arasına katılır.

İyi derecede Arapça, Farsça ve Fransızca bilen Ömer Nasuhi Bilmen, Fatih Camii'nde, Dâru'l-hilâfe medresesi ve Medresetü'l-vâizinde Fıkıh, Usul-i Fıkıh; Sahn medresesi yüksek kısmında *Kelam*; Daruşşafaka'da 15 yıl *Kelam*, *Siyer*, *Feisefi Ahlâk*; İstanbul İmam-Hatip Okulu ve Yüksek İslam Enstitüsü'nde *Usûl-i Fıkıh* ve *İlm-i Kelam* dersleri vermiştir.

Ömer Nasuhi Bilmen; 1913'te fetvahâne-i Âli'de müsevvid müâzımlığı, 1915'te aynı dairenin telif heyeti azalığı, 1917'de temyiz mahkemesi şer'îyye dairesi mümeyyizliği, 1926'da İstanbul müftülüğü ve 1960'da Diyanet İşleri Başkanlığı görevlerinde bulunmuştur. 12 Ekim 1971'de vefat eden Bilmen'in *Kelam*, *Fıkıh*, *Hadis* ve *İslam Tarihi* alanlarıyla ilgili birçok eseri vardır. Başlıca eserleri; "Hukuku İslâmiyye ve İstilhât-ı Fıkhiyye Kamûsu", "Kur'an-ı Kerim'in Meâl-i Âlisi ve Tefsiri", "Muvazzah İlm-i Kelam", "Mülehhas İlm-i Tevhid", "Büyük İslâm İlmihali", "Ashâb-ı Kirâm Hakkında Müslümanların Nezih İtikatları" yanında yayınlanmış ve yayınlanmamış pek çok eseri bulunmaktadır.

Ömer Nasuhi Bilmen, Osmanlı döneminden Cumhuriyete geçişte köprü vazifesi gören değerli ilim adamlarımızdan birisidir. O, salt bir kelamcı değil, ama kelamla ilgili eserler veren âlimler kategorisindedir. Bilmen; gerek *el-Muvazzah İlm-i Kelam* ve gerekse *Mülehhas İlm-i Tevhid* adlı eserlerini üslup olarak geleneğe bağlı kalmakla birlikte yeni bir tarzda yazmıştır. Sistematik Kelam'ın çatısını gözetmek suretiyle meseleleri ulûhiyet, nübüvvet ve mead sıradüzeni içerisinde

* Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, SİVAS. e-mail: altintas@cumhuriyet.edu.tr

değerlendirmiştir. Kelam konularını ele alırken izlediği yöntemde; akıl-nakil gibi bilgi kaynaklarına bağlılığının yanında, salt, eskinin yerine yeniyi koymak değil, eski geleneği yeniden üretmeyi de denemiştir. Yöntemle ilgili bir başka özelliği, Ehl-i sünnet dışında kalan ekollerini bid'at ehli olarak nitelendirmekle birlikte, onları, küfrü gerektiren açıkça söz ve fiilleri olmadığı sürece tekfir etmekten şiddetle kaçınmıştır. Ehl-i kible tabirini çok önemser, mümkün oldukça tekfirci dışlayıcılıktan uzak durur.

Bilmien, konuları derinlemesine ele almaz, ancak son derece sistematik işler. Konularla ilgili önce mezheplerin ve filozofların kayda değer görüşlerini çok özet bir şekilde zikreder, sonra konuyu alt bölümlere ayırarak kısaca tek tek ele alır. Ardından, örneğin konu kaza ve kader ise, ona imanın gerekliliği üzerinde durur, akabinde eğer varsa o konuyla ilgili dolaylı olarak irtibatlı diğer konulara da temas eder.

Nasıl bir kelam anlayışı?

Ömer Nasuhi Bilmen, Kelam'la ilgili yazmış olduğu eserlerinin hemen girişinde "nasıl bir kelam anlayışı?" sorusuna cevap arar. Kelâmî eserleri yazmaktan amacının; "Müslümanların maneviyatını yükseltmek, hakikatleri araştırmakta bulunan genç fikirleri aydınlatmak ve toplumun ruhi ihtiyaçlarını tatmine hizmet etmek" şeklinde belirtir. Buna ek olarak, Kelamla ilgili eserlerini yeni tarzda yazdığını vurgular. Bu hususlarda hem geçmiş kelam âlimlerinin ve hem de çağdaş birçok âlimin eserlerinden istifade ettiğini de söyler. Bir nevi onda, eski ve yeni içicidir.

Bilmen, selefleri *Abdullatif Harpûti* (1842-1914), *İzmirli İsmail Hakkı* (1868-1946) ve *Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmînin* (1865-1914) dile getirdikleri gibi, İlm-i Kelâm'da 'tecdîd/yenilenme' sorununun gerekliliğine sürekli atıflarda bulunmuştur. Ona göre yenilenme, 'değişken'ler dediği Kelam'ın vesâil alanında olmalıdır. Öte yandan, yaşadığımız çağda, İslam kelamcılarının, "modern dönemlerin umumi zihinlerini rahatsız eden bir takım yeni felsefi nazariyeleri tenkit etmek suretiyle İlm-i Kelam'da teceddüt yapmaları zorunludur" diyen müellif, Kelam'da yenilenmeyi hem bu manada, hem yeni tanımlar getirmek ve hem de yeni kavramlar üretmek şeklinde anlamıştır. Örneğin Bilmen, *Seyyid Şerif Cürçânî'nin* (ö. 816/1413) Kelam İliminin gayesine göre tanımına bağlı kalmakla birlikte, yaşadığı dönemin Kelam sorunlarını dikkate alarak 'nübüvvet ve risâlet' konusunu bu tanım çerçevesine eklemiştir. Sebep, yaşadığı dönemin fikri cereyanlarından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla onun yenilikten anladığı sadece eskinin yanına yeniyi koymak değildir. Aksine, onda gelenek asıl, tecdit zorunludur. İyi derecede Fransızca

bilen Ömer Nasuhi Bilmen, Batı'da olup-bitenleri yakından izlemiş, özellikle müsteşriklerin peygamberimizin risâletine yönelttikleri itirazlar ve pozitvizmin kutsalı dışlayıcı bilim tanımı gibi sorunlardan dolayı, nübüvvet ve risâlet konularını Kelâm'ın tanımına eklemeyi zorunlu görmüştür. Kelâm ilmi, Kur'an'ın itikâdî hükümlerini aklılaştırmak ve İslam'ın değerlerine yönelik saldırılar konusunda tenkitlerde bulunmak olunca, bir âlim sorumluluğu duyarlılığına sahip olduğunu gördüğümüz Bilmen'in bu tavrı, hiç kuşkusuz her türlü takdirin üzerinde bir hizmet olarak algılanmalıdır.

İslam düşünce tarihinde Kelâm'a, özgün bir felsefe olarak bakılması yerindedir. Bu bağlamda Bilmen, yaklaşık XIX. Yüzyılla birlikte başlatılan 'Yeni İlm-i Kelâm' dönemini adlandırırken 'hikmet-i İslâmiyye' tabirini benimser. Bu tabir, özgün olup kavram geliştirmeye örnek olarak gösterilebilir. Aynı zamanda hikmet-i İslâmiye tabiri, kelâmın felsefe ile imtizaç ettirilmesinin de bir kanıtıdır. Bilmen, kendi ifadesiyle *hikmet-i İslâmiyye*'nde geleneğe uyararak 'sâbiteler' ve 'değişkenler' üzerinde durur. O'na göre iman esasları sâbiteler olup, nasıl ki 14 asırdan beri bu ilkelerde bir değişme olmamışsa, bundan sonra da olmayacaktır. Çünkü bu ilkeler muhkem âyetlerle açıkça Kur'an'da ortaya konmuştur. Bu sebeple değişim sözkonusu değildir. *Değişkenlere* gelince, her çağda mütekelimler İslam akâidini savunmaya yönelik malumatı almışlar, bazı konuların izahında farklı yöntemler kullanmışlardır. Bunun yanında zihinleri meşgul eden materyalist fikirleri çürütme yoluna gitmişlerdir. Bilmen, Kelâm İlmi'nin varoluş amacını; Kur'an'dan hareketle 'doğru din anlayışını' ortaya koymak, itikâdî alanda topluma 'istikâmet' kazandırmak ve karşıt fikirleri "mücâdele-i hasene" yöntemiyle izâle etmektir, şeklinde belirtir. O, gerek İslam toplumu içerisinden doğan yanlış din anlayışlarını ve gerekse farklı din ve felsefi akımlardan gelen saldırıları ilmî tartışmalar çerçevesinde kalmak suretiyle müzakere ve mübâhase etmeyi önerir. İslam geleneğinde bunun örnekleri olduğuna dikkatleri çeker. Örneğin iyi derecede Latinceyi de öğrenen *el-Kurtubî*, (ö. 671/1272) İkdü'l-Ferîd; *İbn Teymiyye* (ö. 728/1327) *el-Cevâbu's-Sahîh* ve Hint ulemâsından *Rahmetullah Efendi* (1306-1889) *İzhârü'l-Hak* adlı eserlerinde Hıristiyanlarla yaptıkları teolojik tartışmaları ve polemikleri ortaya koymuşlardır. Buna benzer çalışmaların felsefe alanında da yapıldığını söyleyen Bilmen, bu alanla ilgili yapılmış örnek çalışmaların adını anmaz. Ama kendisi kelama ilişkin yazdığı eserlerde materyalist felsefi akımlara değinir. Kelâmcılar felsefenin kendisine karşı olmamalıdır. Aksine, onların kendi görüşlerini gerektiğinde felsefi bir kalıpta

sunarak din karşıtı bazı akımları eleştirmesi gerekir diyen müellif, bu akımlar arasında vahiyle sorun yaşayan *deistleri*, metafizik konuları reddeden *rasyonalistleri*, herşeyi tecrübeye indirgeyen *mantıkçı pozitivistleri* ve bilimum maddeci felsefi cereyanları sayar. Bütün bu düşünce biçimleri dine karşı konumlanmışlardır. Ama Bilmen İslamcılarda olduğu gibi, Batı düşüncesine karşı önyargılı değildir. Materyalizmin çelişkilerini yine kendi kaynaklarından hareket ederek tenkit etmeyi dener. Bildirimizde yeri geldiği zaman onlara ilişkin örneklendirmelerde bulunulacaktır.

Tarih boyunca Türkiye, Batı ile sınırdış olması hasebiyle diğer İslam ülkelerinden daha çok Batı'nın etkisine açık bir ülke konumunda olmuştur. Dolayısıyla Bilmen'in yaşadığı XIX. yüzyılın ortaları, ulûhiyet karşıtı materyalist düşüncelerin ülkemizi derinden etkilediği bir dönemdir. O, bu etkilerin sonuçlarını, hem fikri ve hem de siyasi alanda derinden yaşamış bir İslam bilginidir. Bundan dolayı kelâmî eserlerinde, dönemin problemlerini çözmeye yönelik konulara ağırlık verdiğini görüyoruz. Çağının inanç sorunlarından haberdar olan Bilmen, eserlerinde "din-akıl", "din-bilim", "din ile bilim çatışır mı?", "din, terakkiye mani midir?" gibi sorulara ve çağdaş konulara eğilmiştir. Çünkü İslam'a itirazlar daha çok bu kanallardan gelmektedir. *Bilim, felsefe ve dinin* ilgilendiği ortak konulardan birisinin 'mevcûd' olduğunu söyleyen Bilmen, sorunun çözümüne katkıda bulunmak adına, bilimin, varlığa 'nasıl', felsefe ve dinin ise, 'niçin' sorusunu sorması gerektiğini dile getirir. Bu konuda misâl olarak 'cenin' örneğini verir. Müellife göre bilim, canlının nasıl yaratıldığını bütün detaylarıyla ortaya koyarken, din ve felsefe de 'niçin' yaratıldığına cevap aramalı ve hayatın anlamını ortaya koymalıdır. Verilerle hareket eden bilimin kendi sınırlarını aşmaması ve dini alanla ilgili konularda agnostik/tarafsız kalması gerektiğini vurgular. Eğer bu yöntem izlenirse, *Bilmen'e* göre ilelebet din ve bilim arasında bir çatışma değil uzlaşma yaşanacaktır. Bilmen, din ve bilim arasındaki münasebete ağırlık vermesine karşın bir ilim tanımı yapmamaktadır.

Bilindiği gibi Aydınlanma düşüncesinin ana parametrelerini; seküler bir akıl, mantıkçı pozitivist bir kalıpta gelişen ve metafizikle bağlantıyı koparmış modern bir bilim anlayışı, kartezyen bir âlem tasavvuru vb. gibi bakış açıları oluşturmaktadır. Bütün bu bakış açılarını içselleştirmiş bir zihniyette, git gide metafizikle olan bağ olabildiğince koparılmış ve aşkın olana hareket etme alanının sınırları daraltılmıştır. XIX. yüzyılda gelişme trendini artırmış olan modern düşünce biçimleri ister istemez Batı'da ileri bir sıçrama yaratarak daha saldırgan ve aşırı tutumlar sergileyen

pozitivist ve materyalist akımların doğuşuna da ivme kazandırmıştır. Bunların başında, *Auguste Comte* (1798-1857)'un bütün olay ve olguları üç *hal* yasasına bağlayan pozitif bilim anlayışı, *Charles Darwin* (1809-1882)'in türlerin kökeni ile ilgili tekâmül *nazariyesi*, *Karl Marx* (1818-1883)'in diyalektik materyalizm teorisi ve psikanaliz teorisinin kurucusu *Sigmund Freud* (1856-1939)'un insan şuurunu metafizik boyuttan kopararak akli araştırma alanı ile sınırlandıran anlayışları gelmektedir. İşte Bilmen'in yaşadığı dönemde kutsalı dışlayıcı bir tutum sergileyen bu akımların görüşlerini eleştirmesi, onun kelam anlayışında bir yenilik ve farklılık olarak görülmelidir.

Dini, insanlığın iptidai dönemlerinin bir ürünü olarak gören mantıkçı pozitivistlerin kitelerde açtığı derin psikolojik yaraları yakından gören *François Voltaire* (1694-1778), *Jean Jacques Rousseau* (1712-1778), *Alphonse De La Martine* (1790-1869), *Ernest Renan* (1823-1892) ve *Jules Simon* (1814-1896) gibi Batılı filozoflar, alternatif olarak akıl ve fen üzerine oturan doğal bir din kurma teşebbüsünde bulunmuşlardır. Hatta doğal din savunucularının başında gelen Voltaire, "eğer *tanrı yoksa onu uydurmak gereklidir*" diyordu. Doğal din anlayışı hakikate ulaşmada tanrısal vahyi önceleyen dinin yerine, aşkın yönü olmayan salt soyut akıl yoluyla kavranılacak bir akıl anlayışı üzerine oturur. Elbette beşerî bir din ortaya koymanın arka planında mevcut Hıristiyanlığın gizem ve hurafe ile dolu olan inanç sistemi, itici bir rol oynamıştır. İnsanlığın manevî ihtiyaçlarını tatmin amacına yönelik böyle bir girişimin adı din değil, olsa olsa felsefi bir meslek olabileceğini söyleyen *Bilmen*, bu konuda İslam'ın doğru bir şekilde dünyaya sunulmasının ne kadar elzem olduğunu vurgular. Dolayısıyla o, 'doğal din' girişimini çağdaş bir problem alanı olarak görür. Ona göre Hak Din olmanın temel vasıfları; ilâhi bir kaynağa dayanmak, peygamberle birlikte ilâhi kitabı olmak ve âhîret gününe inanmaktır.

Diğer taraftan Bilmen, mantıkçı pozitivistlerin en önemli ilkelerinden birisi olan "ilerlemecilik *nazariyesi*" üzerinde durur. Bu nazariyeye göre modernleşme süreçlerine bağlı olarak din, hem toplumsal seviyede ve hem de bireyin zihninde gerileyecek ve sonuçta bireysel hayata indirgenecektir. Bilmen'e göre, bu tasavvurun başarısızlığa uğrayacağını anlamak için çok fazla mesâi harcamaya gerek yoktur. Bu futurist tasavvurun anlamsızlığına en bariz örnek, yukarıda değindiğimiz 'doğal din' kurma teşebbüsleridir. *Bilmen* meseleleri nesnel ilkeler doğrultusunda tartışan bir ilim adamıdır. O, devrin en popüler konusu olan ilerlemecilik ideolojisine bile, önyargılardan arınmış olarak yaklaşır. Tabir-i caizse, hikmet arar ve beşerî bir üretim

olan düşünce biçimlerine olumlu yaklaşılmaya çalışır. Şüphesiz bu yöntem ve tecessüs fikri, tam bir ilmî zihniyet tavrıdır. Örneğin Bilmen, *'dinlerde tekâmül geçerli midir?'* diye bir soru sorar. Bütün ilâhi dinlerin temel yapısını oluşturan itikâdi esaslarında tekâmül düşünülemez, ancak tekâmül *'ahkâm-ı ameliye'*de geçerlidir. Tarihsel süreçte ilahi dinlerin; ibadet, muamelat ve ukûbat gibi hükümlerinde, zaman, mekan ve ümmetin ihtilâfi itibarıyla bazı yenilik ve değişiklikler olmuştur. Bilmen'e göre, tarih içerisinde herhangi bir toplumun sorumlu olduğu fer'i hükümlerden bir kısmı kaldırılmış ve yerine başka hükümler konulmuştur. Nesih kavramını bu şekilde anlayan Bilmen, buna, bir kısım akrabanın nikâhı Hz. İbrahim ve Hz. Musa'nın dinlerinde caizken, İsevilik ve İslam'da haram olduğunu örnek olarak verir. Her ne kadar diyor Bilmen, nesih, dini bir hükmün bir başka dini delil ile değiştirilmesine deniyorsa da İslam'da böyle bir değiştirme mevcut değildir. Müellife göre nesih, hikmet ve maslahat gereğidir. Nasıl ki mizaç, mekân ve zamanın değişmesiyle tedavi usullerinde bir değişim yaşıyorsa, aynı şekilde zaman, mekân ve sosyal şartların değişmesiyle de bazı dini hükümler, kanun koyucunun emriyle değişebilir. O halde zaman ve mekânın değişmesine paralel olarak şahısların rûhi durumuna göre kanunlar da değişir. Bilmen'e göre, eğer bu yönler dikkate alınmazsa, vaz' edilen kanunlar, uygulama alanı bulamaz. Bu hikmete mebnidir ki, dinimizde muamelat konularına ait bir kısım mesâili şer'iyyenin ahkâmı, açıkça beyan olunmayarak din bilginlerinin içtihadına, zaman ve mekana göre değişecek örf ve âdetin tarzi cereyanına terk edilmiştir. Nesih yalnız emir ve nehiylerden ibaret olan fer'i ahkâmın bir kısmına mahsustur diyen Bilmen, itikadi esaslarda, kısas ve haberlerle ilişkili hükümlerde neshi geçerli görmez. Çünkü bu hususlar, zamana, mekâna ve şahsın durumuna tabi değildir. Artık peygamberimizden sonra hiçbir vechile nesih imkânı kalmamıştır.

Bilmen, Batı'da din karşıtı söylemlerin gelişmesinde Kilise'nin din anlayışının etkili olduğunu belirtir. Müellife göre, Hıristiyanlıkta, başta teslis inancı olmak üzere Hz. Âdem'e isnat edilen bir günahın Âdem'in çocuklarına sirayetini önlemek maksadıyla Hz. İsa'nın hayatını feda etmesi gibi doğmalar, toplumda *'sırlı/gizemli din'* anlayışının gelişmesine yol açmıştır. Bilindiği gibi *'Kilise teolojisi'*nde akıl, *vahyin doğrularını kavramada bir araç olarak görülür.* Aklın görevi, *temellendirmek ve çürütmektir;* hakikati bulmak değildir. Hakikat, din adamlarının ortak ürünü olan Kilise teolojisinde mevcuttur. Bunun dışında bir hakikat aramak, Tanrı'ya başkaldırmakla eş değerdedir. Önemli olan kilise babalarının sözlerinin otorite kabul edilmesidir. Çünkü

hakikat bu sözlerde gizlidir. Bilmen'e göre bu konuda Kilise ruhanileri o kadar ileri gitmişlerdir ki, insanların akıllarını kullanma ve düşünce üretmelerini yasaklamakla kalmamışlar, bizzatıhi akıl ve düşüncenin gelişmesine engel olmuşlardır. Ortaçağ Hıristiyan dünyasında bu durum, akıl ve düşünce karşıtlığını beslemekle kalmamış, aksine dindışlığın gelişmesine hizmet etmiştir. Düşünen insanlara karşı engizisyon mahkemelerinin kurulması, dine karşı durmayı daha da artırmıştır. Bu sebeple Ömer Nasuhi Bilmen'in, Aydınlanma düşüncesinin dindışı bir boyut kazanmasında Kilise'nin etkili olduğunu ifade etmesi, son derece isabetlidir. Bilmen'e göre bizdeki aydınların Batı'da Hıristiyanlığın yaşadığı deformu, İslam olarak tercüme edip saldırıya geçmeleri büyük bir aymazlık ve haksızlıktır. Çünkü Kur'an, mevcut İncil(ler)in yaşadığı serencâmı yaşamamıştır. Ayrıca, Hz. Peygamberin tarihi şahsiyeti ve Müslümanlar tarafından algılanışı ile Kilise tarafından Hz. İsa'ya yüklenen tanrısal nitelikler farklı şeylerdir. Yine Kur'an semantiğindeki akıldan anlaşılacak şeyle Kilise'nin dogmatik akıl anlayışı aynı şeyler değildir. Kaldı ki İslâmiyet'te, Hıristiyanlıkta olduğu gibi kendilerini Tanrı'nın vekili veya O'nun adına iş yapan bir din adamları sınıfı da yoktur. Yine kadim Hıristiyanlıkta olduğu gibi İslâmiyet'te, Arapça indirilmiş olan Kur'an-ı Kerim başka dillere çevrilemez ve din adamlarının dışında hiç kimse okuyamaz gibi dinî bir kural da yoktur. Her Müslüman Kur'an-ı Kerim'i okuma ve yorumlama özgürlüğüne sahiptir. İslam'da akli kullanma ve düşünce üretmenin bir ibadet olarak telakki edildiğini dile getiren Bilmen, İslam'ı insan ve toplum hayatını kuşatan mütekâmil bir sistem olarak nitelendirir. Ona göre İslam; ilâhiyat, ibadet, ahlâk, içtimaî hayatın tanzimi, hukukta eşitlik gibi temel prensipler getirmiş; asla ruhanî ve cismanî şeklinde bir sınıf ayrımına gitmemiştir. İslam nazarında herkes eşit ve özgür bireylerdir. Bu anlayış, insanlık tarihinde bir İslam medeniyeti vücuda getirmiştir diyen Bilmen, medeniyeti salt maddi alanda değil, manevi alanla birlikte düşünmek gerektiğine inanır. Bu manada İslam medeniyetinin farklılığını *Gustav le Bon* ve *J. Wilyam Draper* gibi Batılı yazarların takdir hisleriyle dolu sözlerinden alıntılarla destekler.

İslam'ın etrafında oluşturulmaya çalışılan şüphelerden birisi de 'kölelik' meselesidir. *Bilmen*, Yunan filozofu *Eflatun*'un bile eserlerinde 'köleliği' güzel gördüğünü, dolayısıyla tüm kadim medeniyetlerde köleliğin geçerli olduğunu, İslam'la birlikte varolmadığını, aksine, İslam doğar doğmaz bu sorunu kucağında hazır bulduğunu ifade eder. Hatta XVIII. yüzyılın sonlarında bile bir çeşit kölelik biçimi olan 'zenci-beyaz' ayrımının çağdaş Amerika'da geçerli olduğunu, çağdaş mantalitede

köleliğin kabul edilmemesine rağmen Batılıların sömürge haline getirdikleri ülke vatandaşlarına köle muamelesi yaptığını ve bu konularda İslam'ın sicilinin temiz olduğuna dikkatleri çeker. İslam gelir gelmez kölelik kurumunu hemen kaldırmadığını bu noktada tedricilik izlediğini daha sonra da köleliği kaldırdığını ekler. Hatta İslam, kölelere hür insanlara uygulanan muamelenin yapılmasını tavsiye ederken, bir yandan da köleleri özgürleştirmeyi ibadet kapsamı içerisinde değerlendiren hükümler getirmiştir, demek suretiyle Kur'an'dan deliller sunan Bilmen, İslam'ın bu konuda mahkum edilmesini haksızlık ve insafsızlık olarak değerlendirir.

Ömer Nasuhi Bilmen, oryantalistlerin İslam'ın kılıç yoluyla yayıldığı iddiasına da değinir. Müellif, İslam'ın cihat anlayışı üzerinde durur. İslam'ın yayılmasında takip ettiği yöntem; hikmet ve nasihattir. Cihat kavramını, kişinin fikrî inkişafı, manevî hayatını kötülüklerden arındırması ve İslam toplumunun kalkınması şeklinde tanımlayan Bilmen, İslam'ın Medine döneminde Müslümanların varlığına kasteden saldırganlara karşı savunma girişimini cihat olarak nitelendirir. Özellikle misyonerlerin İslam'ı karalamada "İslam kılıç dinidir" şeklinde iftiraya başvurduklarını dile getiren Bilmen, asıl Hıristiyanlığın yayılmasında kılıcın çok büyük bir tesiri olduğu görülmüştür. Tarihte Haçlı seferlerine ek olarak; Bizans imparatoru *Kostantin* ve Alman imparatoru *Şarلمان*'ın zor kullanarak toplumlara Hıristiyanlaştırma girişimlerini tezine kanıt olarak sunar.

Kelam ilminin çatısını oluşturan bölümlerden birisi de 'nübüvvet'tir. Ömer Nasuhi Bilmen, 'nübüvvet' konusunu işlerken, müsteşriklerin Hz. Peygamber'e yönelttikleri asılsız ve mesnetsiz iddialar üzerinde durur. Oryantalistlerin yönelttiği bu iddiaların başında 'vahyin' Hz. Muhammed'in düşüncesinin bir ürünü olduğu görüşü ve çokeşliliği (poligami) meselesi gelmektedir. Batılı müsteşriklerden bir kısmı Hz. Peygamberin mazhar olduğu vahyi, sar'a hastalığından doğan bir keyfiyet gibi telakki ederken, diğer bazıları ise; Freud veya Jung'un şuur-altı teorisiyle açıklayarak, ona, bizzat Hz. Muhammed'in müdâhale ettiğini söylerler. Onlara göre vahiy, Tanrı'nın ne dediği değil de, Hz. Muhammed'in ne anladığıdır. Bilmen'e göre böyle bir kaniya sahip olanlar, fizikötesi varlık alanına inanmayanlardır. Yoksa peygamberin durumunu araştıran, onun davranışlarına ve hikmet dolu sözlerine vakıf olan kimselerin böyle yanlış bir telakki sahibi olmaları tasavvur edilemez. Bilmen'e göre bu tür iftiraların amacı, Batı toplumlarının İslam'a yöneliminin önüne geçmektir.

Hz. Peygamberin yüce şahsiyetine vakıf olmayan bazı Batılı yazarlar, O'nun çokeşliliğine bakarak tenkitlerde bulunmuşlardır, diyen Bilmen, bu konudaki yanlış

algılamayı düzeltmeye yönelik şunları söyler. Aslında çoğu Batılı yazar Hz. Peygamberin 25 yaşına kadar evlenmeksizin temiz bir hayat geçirdiğini, sonra kendisinden yaşça daha büyük olan Hz. Hatice ile evlendiğini ve 25 sene birlikte yaşadığını bilirler. Hz. Hatice'nin vefat ettiğinde peygamberimizin 50 yaşında olduğunu dile getiren Bilmen, bu yaştan sonraki çok eşliliği büyük bir hikmet, siyaset ve maslahatın gereği oluşuna bağlar. Eğer diyor Bilmen, Hz. Peygamber bir takım nefsanî arzularından dolayı evlenmek isteseydi, genç kadınlarla evlenebilirdi. Onun evlilikleri ulvî bir gayeye yöneliktir, diyor Bilmen, mü'minlerin anneleri hakkında uzun uzun bilgi verir ve Hz. Peygamberin ne amaçla evlendiklerine değinir.

Ömer Nasuhi Bilmen, peygamberlerin mu'cizelerini ispat etme bağlamında tabiat yasalarının zorunsuzluğu düşüncesini savunur. Bu hususta kendi tezine, çağdaş felsefecilerden *Henri Bergson* ve *Emile Boutroux*'nun tabiatın zorunsuzluğu konusunda söylediklerini delil olarak getirir. O bu konuda sebeplerde müessiriyetin olmadığını ispat için, sebep-sonuç arasında doğrudan hakiki ve zorunlu bir ilişki bulunmadığını ortaya koymaya çalışan *Gazâlî*'nin (ö. 505/1111) yolundadır. Bilindiği gibi *Gazâlî*, sebep-sonuç arasında zorunlu bir ilişkinin olmadığını meşhur *ateş-yanma* örneği ile açıklar. *Gazâlî*'ye göre, yanma olayı ateşten bağımsızdır, yanma hadisesini Allah ateşe bitişik olarak yaratmıştır. Bu nedenle insanın, ateşle yanma arasında gerçek bir illiyet ilişkisi varmış gibi sanması, yanlıştır. Bilmen nedenselliği tamamen inkâr etmemektedir. İmâm-ı Gazâlî'nin yaptığı gibi o da tabii nedensellik yerine sadece ilahî nedenselliği savunmaktadır.

Kelam ilminin en önemli konularından birisi de *kaza ve kader* konusudur. Bilmen kaza ve kader konusunu izah ederken özellikle Batı çıkışlı *icabiye* (determinizm/belirlenimcilik) mezhebini tenkit eder. Bu görüş, zorunsuzluk ve hür iradeyi kabul etmeyip bütün olayları bir takım zaruri sebepler zincirinin zaruretle tayin ettiği teorisine dayanır. Bu sebepler zincirine karşı bizim irademizin hiçbir tesiri olmadığı için hâdiselerin meydana gelişinde şahsi nüfuzu inkâr eder ve olayların meydana gelişini sebeplerin kuvvetine bağlar. Tabiat ve âlemin üzerinde aşkın bir sebebin varlığı kabul edilmez. Kaza ve kader varlık alanına egemen olan tabii kanunlardan başka bir şey değildir. Bu teoriye göre, bütün olaylar tabiat kanunlarının varlığına dayandığı için insanlardan hür davranışların meydana gelmesi düşünülemez. Bilmen'e göre belirlenimcilik, insanlığın hürriyet ve iradeden mahrum olduğunu isbat edecek kuvvete sahip değildir. Aksine, özgür davranışların varlığı,

asla tabiat yasalarını ihlal etmez. Hür irade tabiat yasaları gibi insanlık âleminin doğal bir parçasıdır.

Bilmen, maddeci bir karakter arzeden *icâbiye* ile İslam karakterli *cebriye* mezhebi arasında farkların olduğuna değinir. Cebriye mezhebi, insandan hürriyet ve iradeyi soyutluyorsa da külli irade ve kudreti Allah'a bağlar. İcabiye ise, Allah'ı değil, yalnız tabiat yasalarını hakiki müessir güç kabul eder, kaza ve kader inancını tabiatın değişmez yasalarından görür.

Bilmen'e göre her ne kadar Müslümanlar kaza ve kadere iman etmek zorundalarsa da, bu durum hiçbir zaman kaza ve kaderi delil getirerek sorumluluktan kaçma hakkını insana vermez. İnsan kâsib, Allah ise hâlikdir. İslam'da tedbir alma ve sebeplere tevessül etme fikri vardır. *Bilmen*, Batılıların, Müslümanların kaza ve kader inancını yanlış anladıklarını iddia eder. Bugün İslamî çevrelerde cebriye fikrinin mevcut olmadığını, İslam âleminin geri kalış sebeplerini salt kader inancına bağlanmanın kolaycılık olduğunu söyler. Sosyal olayların tek bir sebebe ırcasının mümkün olmadığını dile getiren Bilmen, bu konuda birçok sebebin varlığı üzerinde durur.

Bilmen, Hz. Âdem ve insanın yaratılışı meselesinde Darwin nazariyesine değinir. Evrende bir tekâmül yasaasının varlığına dikkatleri çeken müellif, bu yasaanın materyalistler tarafından yanlış yorumlandığını ifade eder. Darwin'in, insan türünün tekâmül yasalarına uygun bir takım merhaleleri (nebatat, hayvanat) geçtikten sonra bir değişim neticesi olarak insanlığa inkilâp etmiş olduğu iddiası, hayal ve tahmine dayanır diyen Bilmen, elbette Kur'an'da insanın yaratılış safhası bir tekâmül yasaasına uygun olarak gerçekleşmiştir. Ama bu tekâmül Darwin'in iddia ettiği gibi türler arası bir geçişe dayalı değildir. Her türün kendine ait bir yaratılış biçimi ve sûreti vardır. Dolayısıyla, insan ve maymun türünün her biri kendisine özgü bir yaratılışa sahip olup türler arası geçiş yoktur. Materyalizmin temellendirilme ayaklarından birisini teşkil eden tekâmül nazariyesi, hiçbir değer taşımayan soyut bir nazariyeden ibarettir, diyen Bilmen, *Hegel* (1770-1831) gibi filozofların geliştirdiği "sosyal darwinizm" in sosyoloji, ekonomi, siyaset, ahlâk, zooloji vb. gibi alanlara uygulanmış olmasını daha tehlikeli bulur. Çünkü Darwin'in 'doğal seleksiyon' yasaası, insan düşüncesine ve davranışlarına uygulanmıştır. Siyaset alanında A. Hitler'in 'üstün ırk oluşturma' projesi, K.Marx'ın insanlık tarihini, "sınıf çatışması" şeklinde tanımlama tezi ve bilumum emperyalist batılı ülkelerin İslam dünyasını sömürme politikaları bunun en açık örneklerini teşkil etmektedir. Bilmen'e göre, her ne kadar insanın kökeni

hakkında Darwinizm nazariyesi bilimsel olarak geçerliliğini kaybetmişse de ne yazık ki, günümüzde, 'doğal seleksiyon' tezinin sosyal davranışlara uygulanması hâlâ varlığını korumaktadır. Bu konuda mücadele etme sorumluluğu, çağdaş kelama ve mütekellimlere düşmektedir.

Ömer Nasuhi Bilmen, sadece İslam'a dışarıdan yöneltilen itirazları değil, kendisini İslam'a nispet eden bazı dini grupların din anlayışlarını da tenkit eder. Bunlardan birisi de kelam'ın en önemli konularından sayılan zat/sıfat ilişkisiyle bağlantılı, Allah'ın eşya ve insana hulûl ve ittihat ettiğini söyleyenlerin görüşüdür. Âlemin yaratıcısı Allah'tır. Yaratılmışların varlığı hâdistir. O halde, İslam nazarında 'ilâhî olanla eşyanın' birliği mümkün değildir diyen Bilmen, bunun arkasında Batı'da panteizm, İslam dünyasında da 'vahdet-i vücud'cu tasavvuf anlayışlarının varlığına dikkatleri çeker. Geleneğe uyarak o da Allah'la yaratıklar arasında sınırın çok iyi çizilmesi gerektiğini tevhid anlayışının bir gereği olarak vurgular.

Yine zat/sıfat problemleriyle ilgili olarak, müellif, İslam'da Yüce Allah'a insan suretinin isnadı olan antropomorfizmin olmadığını dile getirir. Böyle bir Allah anlayışına gidilmesinin, haber-i sıfatlar ve müteşâbih âyetlerin literal okunmasından kaynaklandığını, halbuki halefin te'vil anlayışı uygulanırsa böyle bir yorum biçimine ulaşılamayacağına değinir. Hicrî III. yüzyılın başlarında mücessime ve müşebbehe adıyla örgütlenen bazı fırkaların Allah'a cisim ve sûret isnat ettiklerini söyleyen Bilmen, böylesi yorumların önüne ancak sahih te'vil anlayışıyla geçilebileceğini önerir.

Sonuç olarak söylemek gerekirse Bilmen, gelenek ve inşâyı birlikte değerlendiren bir İslam bilginidir. O, statik bir kelam anlayışından ziyâde, dinamik bir kelam anlayışından yana olmuştur. Kelam'da akıl ve nakli hak ettikleri ölçülerde kullanmanın örneklerini sunmuştur. Eğer bugün dini müesseselerimizde Kelam ilmi varlığını koruyorsa, bu durum Bilmen gibi âlimlerin çabalarına çok şeyler borçlu olduğumuzun en büyük kanıtıdır. O, salt kelamcı olmamakla birlikte, kelam eserleri yazan ve okutan bir geleneğin de prototipidir. Geleneğimizde bütünlükçü âlim tipinin en canlı örneğidir. Aynı zamanda Bilmen, geleneğimizin hem hâfızı ve hem de muhâfızıdır. Bilmen, arkeolojik anlamda bir kelam yapmamaktadır. Çünkü ona göre İlm-i Kelam, eskiyi tekrar eden bir tarih çalışması değil, aksine, ortaya çıkan çağdaş inanç problemleri için çözüm üreten dinamik bir disiplindir.

KAYNAKÇA

- ALTINTAŞ, Ramazan, *Din ve Sekülerleşme*, İstanbul 2005.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Muvazzah İlm-i Kelam*, İstanbul 1972.
- _____, *Mülehhas İlm-i Tevhid*, İstanbul 1973.
- _____, *Ashâb-ı Kiram Hakkında Müslümanların Nezih İtikâdları*, İstanbul 1996.
- BİLMEN, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen, (Hayatı-Eserleri-Anılar)*, İstanbul 1975.
- BOLAY, Süleyman Hayri, *Felsefî Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Ankara 1997.
- BOUTROUX, Emile, *Tabiat Kanunlarının Zorunsuzluğu*, (çev. Hilmi Ziya Ülken), İstanbul 1947.
- CÜRCÂNÎ, Seyyid Şerîf, *Ta'rifât*, 1265.
- _____, *Şerhu'l-Mevâkif*, Kahire 1325.
- GÖKBERK, Macit, *Felsefe Tarihi*, İstanbul 2000.
- HARPÛTÎ, Abdüllatif, *Tenkîhu'l-Kelâm fî Akâidi Ehli'l-İslam*, (sad. F. Karaman-İ. Özdemir), Ankara 2000.
- İZMİRLİ, İsmail Hakkı, *Muhassalu'l-Kelâm ve'l-Hikme*, İstanbul 1336.
- _____, *Yeni İlm-i Kelâm*, I, II, İstanbul 1339.
- _____, *Tabîî Din ve İslam Dini*, (Sad. Osman Karadeniz), İzmir 1999.
- ŞEBBENDERZÂDE, Filibeli Ahmet Hilmi, *Allah'ı İnkâr Mümkün müdür? Yahut Huzur-ı Fende Meslek-i Küfür*, İstanbul 1911.